

פיצוץ לזכות בדעת?

למרות שעיון תפילה הוא מ"דברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה, והקרן קיימת לו לעולם הבא" (עפ"י הנוסח המשולב של המשנה והבריתא, המופיע בסידורים), דורנו אינו מצטיין כל-כך בתפילה זכה, במתינות ובכוונה כראוי. לכן, משנה-חשיבות ויתר-שאת יש להקדיש ללימוד ולחינוך, לעיון תפילה, ולתפילה בעיון, במקום בו נבנה המתחנך היהודי, בבית-הספר. את היסודות יש לצקת בהוראה למחנכים.

לא רבות הן שיטות הוראת התפילה המודעת לפרחי-הוראה. על כן מובא כאן רעיון, מוצעת כאן אפשרות נוספת, חדשה, להוראת התפילה. ביסודה, שיטת המבנים שנוצרה ופותחה בבית-מדרשנו, מכללת "אורות ישראל", על-ידי ר' יוסף שמשו שי, שפיתח שיטה זו בעיקר בהוראת המשנה.¹ על-פי בקשת ידידי זה, הצעתי — בחוברת העומדת להופיע בסדרת חוברות מופ"ת — דרך לימוד זו בעיון תפילה. כמובן, שם מופיע מאמר זה בהרחבה כפולה בשל תוספת הערות, הצעות והנחיות מתודיות ודידקטיות, ביישומים למורי בתי-ספר כלליים לחוד, ודתיים לחוד, וכן הלאה. תמצית המאמר הנ"ל מוצעת כאן כמאמר עיוני, משולב במספר הצעות להעברה דידיקטית של החומר. השלב הראשון במאמר יותר מתודי-מקצועי, והבאים אחריו — עיוניים-לימודיים. הקורא, המעוניין רק בלימוד, יכול להתחיל מ"שלב שני", אך כל המתעניין בהוראה, מומלץ מאוד שיעקוב אחר כל המהלך בשלמותו.

נדונה כאן רק ברכה אחת — ברכת "חונן הדעת" שב"עמידה" — כדי להדגים את ההצעה, וגם כדי להראות עד כמה עמוקה ורחבה כל ברכה שתיקנו חז"ל, עד כמה ניתן להפליג ברעיונותיה, לדייק ולהסיק ממילותיה המדויקות, להפיק ולהפיץ מסרים חינוכיים, אמוניים ומוסריים. הערות, הארות ודיונים — יתקבלו בשמחה ובתודה.

בקשת הדעת — שלב ראשון

א. כתיבת הברכה וקריאתה כסדרה, כפתיחה ופלאשונה

אתה חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה חננו מאתך חכמה
בינה ודעת ברוך אתה ה' חונן הדעת.

1. יסודותיה והדגמתה בחוברות "מבני משנה" (ברכות פ"א, ב"ק פ"ג) חוברות ללומד וחוברות הדרכה שיצאו ע"י מכללת "אורות ישראל" באלקנה בשנת תשמ"ט.

רצוי להתחיל בהתרשמות ראשונה ובלתי-אמצעית מן הטקסט. התרשמות ראשונה מהווה בסיס להבנה בהמשך.

ב. חלוקה בסיסית: התחלת כל עניין חדש בשורה חדשה

אתה חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה
חננו מאתך חכמה בינה ודעת
ברוך אתה ה' חונן הדעת

הכתיבה באופן זה מהווה תחליף לפיסוק בסיסי. כאן המקום לבדוק אם מבנה זה הוא משמעותי, אם הוא תורם להבנת התוכן. על-סמך חלוקה זו ניתן לשים-לב, שבשורה הראשונה נקבעת יכולתו וסמכותו של מי שאליו פונים ל"ספק" את המבוקש (חונן דעת, יכול לחנון דעת), שבסיום הברכה מופיעה הודיה על קבלת המבוקש.

ג. קביעת הגושים השונים והפרדה ביניהם על-ידי רווח; הגדרת חלקי הברכה וזהותם

— שבח
— בקשה
— תודה

אתה חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה
חננו מאתך חכמה בינה ודעת
ברוך אתה ה' חונן הדעת

לכאורה, ההבדל בין מבנה זה לבין קודמו (המופיע בסעיף ב) הוא רק ברווח שבין השורות. אולם במבנה זה נוספו הגדרות:

1. כתיבת הגדרות בשולי המבנה.
2. הרווח מבליט שלכל שורה יש מסר עצמאי, משפט עם מבנה תחבירי שלם ובעל משמעות עצמאית ושלמה.

ניתן להגדיר את חלקי הברכה באופנים שונים —

☆ על-פי הקשר היחסי של התוכן — פתיחה, המסר המרכזי, סיום (סיכום) וכד'.

☆ על-פי ההגדרות של סוגי משפט — בקשה, משפט מתאר (= שבח) וכד'.

רצוי לרשום הגדרות מסוגים שונים, ורק אחר-כך לקבוע העדפה מסוימת. הדיון הכיתתי בדבר בחירת ההגדרה המתאימה מבטא את אופציות החשיבה ואת יכולת ההבחנה של הלומדים, מסייע בגיוון ההוראה והלימוד, ומחזק את המוטיבציה בלימוד.

ד. חלוקה פנימית של כל נושא (והתאמת ההגדרות לחלקים השונים) כל גוש במבנה מורכב ממשפטים שונים הניתנים לחלוקה פנימית.

—	אתה חונן לאדם דעת
—	ומלמד לאנוש בינה
—	חננו מאתך
—	חכמה כינה ודעת
—	ברוך אתה ה' חונן הדעת
—	שבח ראשון (וגם ראשוני, עיקריז)
—	שבח שני (וגם שני, נחותז)
—	הבקשה העיקרית
—	פירוטה
—	תודה

המטרה ביצירת מבנה זה היא כפולה: ההכרה, שבמשפטים הארוכים (שבמבנה הקודם) מודגשים כמה מסרים, ויצירת גירוי לחשיבה נוספת לאור המבנה הנוכחי. תשומת-לב תופנה לכך, שהשוני במלים — הנראות מקבילות — מכיל נושאים ותכנים שונים, כיוון שבלשון חז"ל כל מלה מדויקת ואין כפילות, "לשון נופל על לשון", וכדומה.

ה. אפיון כל אחת מן המלים שבטקסט

כדי לחדד את תשומת-הלב לנושאים השונים ולייחודן של המלים, מוצע מבנה נוסף, בו יש לרשום בצד כל מלה את הגדרתה, אפיונה או משמעותה.

—	אתה
—	חונן
—	לאדם
—	דעת
—	ומלמד
—	לאנוש
—	בינה
—	ברוך אתה ה' חונן הדעת

ניתן להוסיף הגדרות תחביריות מקובלות וידועות: נושא, נושא, מושא, מושא ישיר, מושא עקיף וכו'. בטקסטים קצרים ומשמעותיים ניתן ללמוד ממבנה זה על משמעותה של כל מלה במשפט. ההגדרות בשולי השורות יסייעו לנו בגילוי המאפיינים והבעיות של הטקסט: כפילויות, מושגים דומים ועוד.

ו. יצירת טורים — מלים זהות ודומות באותו טור

עתה נפנה לשלב יותר תוכני ומשמעותי בסיוע המבנים. נעיין במבנים שבסעיפים ד, ה, נזיז מלים ימינה ושמאלה, כך שהמלים מאותו שורש, או מלים "דומות", תהיינה באותו טור. כתיבה במעבד תמלילים תקל מאוד את המלאכה.

פנייה	אתה	
שבת א'	לאדם	חונן דעת
שבת ב'	לאנוש בינה	ומלמד
הבקשה ופירוטה	בינה	חננו מאתך חכמה ודעת
תודה	ברוך אתה ה' חונן הדעת	

במבנה הנתון לפנינו מובלטות נקודות מרכזיות: מלות-מפתח מודגשות במלים החוזרות — חונן, דעת, בינה; צמדי-מלים מעוררים צורך לבדוק אותם ולהשוות ביניהם: אדם — אנוש, חונן — מלמד.

שלב שני — משמעות הברכה

ז. השוואת ברכת הדעת לברכת התשובה הסמוכה לה

ברכת התשובה		ברכת הדעת
	— פנייה —	אתה
	— שבת —	חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה
	— בקשה —	חננו מאתך חכמה בינה ודעת
השיבנו אבינו לתורתך	— תודה —	ברוך אתה ה' חונן הדעת
וקרבנו מלכנו לעבודתך		
והחזירנו בתשובה שלימה לפניך		
ברוך אתה ה' הרוצה בתשובה		

א. ההשוואה היא בין ברכת הדעת (הראשונה בין הבקשות בתפילה),

- לבין בקשת התשובה (השנייה, הבאה אחריה).
- ב. שתיהן בקשות על צורכי הרוח של האדם, הקודמות לבקשות על צורכי הגוף (המוזכרות החל מהברכה השביעית).
- ג. בבקשה הראשונה מופיעות שורת פנייה ושורת שבח, ואילו בשנייה — אין פנייה ושבח.
- ד. שלוש הברכות הראשונות ב"שמונה עשרה" — כולן שבח בלבד, ללא בקשה. החל מהברכה התמישית (הבקשה השנייה), בקשת התשובה — נמצא בקשה בלבד, בלא שבח. רק ברכת הביניים (הברכה הרביעית, הבקשה הראשונה), בקשת הדעת — פותחת בשבח וממשיכה בבקשה. מכאן: ברכת הדעת חותמת — בתחילתה — את חטיבת ברכות השבח, ופותחת — בהמשכה — את חטיבת ברכות הבקשה. זו אפוא ברכת מעבר מדורגת, שעל משמעותה נעמוד להלן.

מדברי "הכוזרי" (מהדורת אבן שמואל) מאמר ג, סעיף יט (עמוד קטז):

מִכֵּין הַבְּקָשָׁה יֵשׁ לְהוֹפִיר רֵאשׁוֹנָה אֶת הַבְּקָשָׁה עַל הַשְּׂכָל וְהַתְּבוּנָה
בְּעֲבוּרֵי הַגּוֹלִים, כִּי בָהֶם נִיָּץ הָאָדָם לְהַתְקַרְבוֹת אֶל אֱלֹהָיו. לְכֵן
הִקְדִּימוּ בְּיַסְפָּלְתָנוּ בְּרִכַּת 'אַתָּה חוֹנֵן' לְזוֹ שְׂאֵחֲרִיָּה. הַקְּשׁוּרָה בָּהּ, רְצוֹנִי
לֹמַר: לְבִרְכַת 'הַרְצוּבָה בַתְּשׁוּבָה', כְּדִי שְׂתַהַיְיָנָה ה'חֲכָמָה' וְה'דַּעַת'
וְה'בִינָה' נְחוּמֹת ל'תִּירָה' וְל'עֲבוּדָה', כְּאָמְרוּ: 'הַשִּׁיבֵנו אֲבִינוּ לְתוֹרָתְךָ
(וְקַרְבֵנו מִלְּפָנֶיךָ לְעֲבוּדָתְךָ)'.
[הערה: ה'חכמה' ו'הדעת' ו'הבינה' נחומות ל'תירה' ו'לעבודה', כ'אמרו': 'השיבנו אבינו לתורתך
(ו'קרבתנו מלפניך לעבודתך)']

- נעמוד עם התלמידים על הקשר וההדרגה בין שלושת הברכות (אתה קדוש, אתה חונן, השיבנו) כדי להבין:
- א. מדוע תשובה זקוקה לדעת.
- ב. כיצד מגיעים מקדושה לניצול הדעת לתשובה.
- המסקנה של: דעת ← תשובה, היא:
- א. רק הזוכה לחכמה, לבינה ולדעת יכול להבחין בשגיאות שגה בחייו ולחזור לדרך האמת.
- ב. את הדעת צריך האדם להקדיש לביקורת על מעשיו ועל חייו, כדי לסלול דרך נכונה בעתיד ולתקן את טעויותיו.

שלב שלישי — העמקה

ח. הגדרת מושגים בצרכה על-פי בדיקת המקורות

- הגדרת המושגים תקל על הבנת הברכה, ותבהיר למתפלל את בקשתו. באמצעותה הוא גם יתרשם מדיוקה ומתימצותה של לשון התפילה, ומן העומק הרעיוני הטמון בה.

א. אדם — אנוש

שיים־לב לכל פסוק והשתדל למצוא את המכנה המשותף לכל אחד מהמושגים "אנוש" ו"אדם".

אדם	אנוש
אדם כי יקריב מכם	חרפת אנוש
(ויקרא א,ב)	(ישעיהו נא,ז)
כתפארת אדם לשבת בית	מה אנוש כי תזכרנו
(ישעיהו מד,ג)	(תהלים ח,ה)
בן אדם, צופה נתתיך	אל יעזוב אנוש
(יחזקאל ג,ז)	(שם ט,כ)
הנבא בן אדם	תשב אנוש עד דכא
(שם יא,ד)	(שם צ,ל)
ובני אדם בצל כנפיך יחסיין	אנוש כחציר ימיו
(תהלים לו,ח)	(שם קג,טו)
נר ה' נשמת אדם	מה אנוש כי תגדלנו
(משלי כ,ז)	(איוב ז,יז)
ויחכם מכל האדם	מה אנוש כי יזכה
(מל"א ח,לח)	(שם טו,יד)
	אף כי אנוש רימה
	(שם כה,ו)

חשוב לזכור, שאת כל מלות התפילה, ובוודאי צמדי־מלים ומושגים, חיברו חז"ל בהסתמך ובהשתמש בלשון התנ"ך. התנ"ך מפרש את הסידור.

1. מתי משתמשים בהגדרה "אנוש", ומתי ב"אדם"?
המכנה המשותף לכל הפסוקים בטור "אנוש" הוא חולשה, השפלה, אדם שפל, חסר־ערך, חסר־סיכוי. ואילו "אדם" הוא כינוי תפארת לרם־המעלה, לאיש רוחני, לבעל עתיד ותפקיד.
2. נסה לשנות את סדר האותיות, או את הניקוד, במלה "אנוש". אלו מלים של חולשה תקבלו:
אנוש, נואש, שנוא. האנוש הוא חולה וחלוש: "אנוש לשברך, נחלה מכתך" (ירמיהו לי,ב).
3. מי היה הראשון בהיסטוריה, ש"אנוש" היה שמו הפרטי? במה העיד שמו על אופיו ועל מפעלו? (היעזר בבראשית ה,כו, וברש"י שם).
בימיו "הוחל (רש"י: לשון חולין) לקרא בשם ה' (לעשות אלילים ולקרואן אלוהות)".

4. איזה שם — המעיד על מהותו² — נתן ה' ליצור האנושי הראשון? ואיזו דמות יש ליצור אלוקי זה?
 "ויקרא את שם אדם" (בראשית ה, ב)
 "ויקרא אלקים נעשה אם בצלמנו כדמותנו" (שם א, כו).
5. נסה עתה למצוא את נקודת ההבדל העיקרית בין אנוש לאדם ולהגדירה.
 אנוש — מי שהבנתו העצמית מדריכה את מעשיו, מי שקוצר הבנתו האנושית החלושה מרחיקה אותו מבוראו.
 אדם — בר־דעת אלוקית שניתנה לו כחלק מצלמו האלוקי.
 עיון נוסף במבנה ו' מסייע להדגשת הרעיון שפותח לעיל. "אדם" ו"אנוש" מופיעים באותו טור, אולם "אדם" מופיע לפני "אנוש", ומעליו. ללמדנו, שמעלת הראשון גדולה משל השני. גם הביטוי "חונן לאדם", הקודם ל"יומלמד לאנוש", מראה, שמעלת ה"אדם" גדולה משל "אנוש" — לראשון ה' מעניק בחינם את הדעת, ואילו את ה"אנוש" הוא מלמד בינה, שהיא כנראה ברמה נמוכה יותר. מבנה זה משמש לשתי מטרות:
 1. הוא מסייע בגילוי הקושי של הכפילות: אדם — אנוש.
 2. הוא מבטא ומדגיש את המשמעות שמצאנו לאור המקורות.
 יש לזכור, שהתלמידים בבית־הספר בדרך־כלל אינם מודעים דיים — ובוודאי אינם רגילים — לדייק בכל מלה ולהבחין שכפל מלים במקורות הקודש אינם "כפל עניין במלים שונות" גרידא, אלא שלכל מלה יש משמעות מיוחדת, ושעל־כן מיקומה קובע כמו עצם השימוש בה. לכן כה חשוב התרגיל הזה, שיביא לתודעתם את הדבר.

ב. חכמה — בינה — דעת

שים־לב למקורות:

2. עניין זה - ששמו של כל דבר מגדיר את מהותו - חשוב, יסודי, ובר־השלכות לכל אורך לימודי היהדות, ובוודאי בעיון תפילה. בשל אורכו וחשיבותו, לא נוכל לדון בו כאן, אך חשוב מאוד להמציא לכל לומד לפחות רשימה ראשונית של מראי מקומות, ותן לחכם ויחכם עוד. בספרי על ה"כוזרי" - "דרך אמונה" עמ' 14-16 - רשמתי מקורות ראשוניים רבים, עליהם יש להוסיף: ירושלמי, ר"ה פ"ג ה"ט; ילקוט שמעוני, ישעיהו רמז שיג; "אור החיים" דברים כט, יז; "דעת תבונות" לרמח"ל, הוצאת ר"ח פרידלנדר, סעיף פ עמ' עא; "אגרות קודש" לרבי הנוכחי של חב"ד, חלק א, מעמ' רפח; מהר"ל, "אור חדש", עמודים סג, עא, קי, ו"דרך החיים" שלו, עמ' רסו (על אברהם ובלעם); "קול התור" לגר"א פ"ג פיסקא ג, י; תקוני זוהר, תיקון מט; "לשם שבו ואחלמה", הקדמות ושערים, עמ' סד; "רוח חיים" על אבות, לר"ח מוואלוז'ין, פ"א מ"א; של"ה, הקדמת בית אחרון, שער היחוד, סוף פ"א; "לקוטי תורה" לבעל התניא, פרשת בהר, ד"ה את שבתותיי, פ"ד.

- א. "ואמלא אותו [את בצלאל, אדריכל המשכן] רוח אלוקים בחכמה ובתבונה ובדעת" (שמות לא, ג).
- ב. "בחכמה יבנה בית ובתבונה — יתכונן [כן = בסיס, יתבסס, יתווסד] ובדעת — תדרים יימלאו" (משלי כד, ג-ד).
- ג. "הנותן לשכוי בינה להבחין" (ברכות השחר, עפ"י איוב לח, לו).
- ד. "כי אם לבינה תקרא" (משלי ב, ג).
- ה. "והאדם ידע את חוה אשתו" (בראשית ד, א).
1. מה, לדעתך, הסדר ההגיוני של התפתחות ההשכלה והמחשבה של האדם?

- קודם לומדים ממורה, מספרים, או שומעים מאחרים וסופגים ידע ודרכי חשיבה. אחר-כך מעכלים לבד את הנלמד ומפתחים את הרעיונות ואת הידע. רק אז ניתן להגיע לשיא ההכרה האנושית, ואולי גם לבקש עזרה מאלוקים. עתה, בדוק ותמצא, כי הסדר שבברכה (חכמה, בינה, דעת) הוא כסדר שבפסוק הראשון שציטטנו מ"שמות", שהוא גם הסדר ההגיוני של התפתחות החשיבה, שפיתחנו זה עתה.
2. אלו הגדרותיו של רש"י לכל אחת מתכונות השכל שבפסוק מספר "שמות" הנזכר ראשון לעיל:
 "חכמה = מה שהאדם שומע דברים מאחרים ולמד.
 תבונה = מבין דבר בלבו מתוך דברים שלמד (מאחרים).
 דעת = רוח הקודש (= מתנת חיים אלוקית)."
3. התוכל למצוא נמשל למשל הבית שבמקור בפסוק השני מ"משלי" — לעיל, נמשל שיציין את שלושת השלבים של החשיבה לפי הסדר ההגיוני שבשאלה 1.
4. כדי להבין כיצד ביטויי הדעה השונים שבשלושת הפסוקים האחרונים (ג'ה) שציטטנו לעיל, משתלבים בברכת הדעת, עלינו לפתח רעיונות נוספים:

ננסה לשרטט את השלבים של תהליך החשיבה היוצרת:

א. ניצבת לפנינו בעיה שעלינו לפתרה — פתרון בעיה מתמטית סבוכה, מציאת תירוץ ויישוב לשאלה מסובכת המקשה על הבנה של סוגייה כלשהי, או החלטה קשה ומורכבת בחינו. מה עושים?
 יושבים ומאמצים את מחשבתנו, מתאמצים לחשוב על פתרון, מנסים פתרונות ודרכים שונות, ופתרון — אין. ממשיכים להתאמץ, ואז — על פי רוב, פתאום — מבריק הברק. בהברקה ראשונית צץ איזשהו קצה חוט של רעיון גולמי, איזה ניצוץ, נצנוץ של פתרון שעדיין אינו ברור, ואף אינו בנוי, אינו שלם ומפותח. בשלב בנוכחי זה רק כח מהותי, כח מה (= אותיות "חכמה").

- ב. "ברק המבריק", רעיון גולמי הוא ניצוץ שעדיין אינו פתרון למשוואה, החלטה בבעיה, הבנה בסוגייה. מה הלאה?
 קודם בוחנים את ההברקה (הבחנה בפרטים, עניינה — **צינה**: "הנותן לשכוי **צינה** — להציין").
 אחר-כך מפתחים את ההברקה, בונים ממנה פתרון שלם (בונים — מלשון **צינה**), על-ידי שמתבוננים (גם זו בינה) היטב בכל הפרטים, בוחנים אם אין הם סותרים את ההגיון ועוסקים בפרטי הבעיה הנדונה.
 צריך לעמוד על השווה והשונה שבין הפרטים והאפשרויות, על מה שבין זה לזה (בינה — מלשון **ציין**: "הנותן לשכוי בינה להבחין **ציין**").
 ולבסוף — מסיקים את כל התוצאות, התולדות, ה"בנים" ("כי אם לבינה תקרא", הבינה — אם הבנים, המקור לתוצאות הנולדות מההתבוננות).
- ג. בזה תם התהליך. הפתרון נמצא, הוצב בבעיה שנפתרה, הוסקו המסקנות. האמנם תם ונשלם? לא ולא. ומה עכשיו?
 עתה מגיעים לשיאו של התהליך, לשלב החשוב והעיקרי — לתכלית. אין להסתפק בידע, בהבנה, בהעשרה עצמית. עלינו להפנים את שלמדנו, להספינו בתודעתנו, ובעיקר — להחזירו בחיי המעשה, להתמזג אתו, כדי שנחיה על-פי מה שלמדנו ונקיים את כל שנדע.
- ד. עיין בבראשית (ד, א) "והאדם ידע את חוה אשתו". מה פירושה של "דעת"?
 התמזגות, הזדווגות, התחברות האדם עם מה שהוא יודע, עם מה שלמד, התחברות עד כדי "והיו לבשר אחד".

מסקנה:

חכמה = רעיון גולמי.

בינה = בניית רעיון שלם מתוך ההברקה.

דעת = הפנמת הרעיון בלב של האדם.

לפי ההסבר השני שראינו בשאלה (מספר 4) יוצא, שהביטויים הנידונים בפסוקים ג'ה דלעיל, מהווים הדרגה בתהליך החשיבה של כל אדם.

ט. מבנים המתארים את המסקנות מהסעיפים הקודמים

— פנייה
 — שבח א'
 — שבח ב'

			אתה
	חונן	לאדם	
	ומלמד	לאנוש	
		דעת	
		בינה	

עתה, אחר שהבנו את כל מלות-המפתח (אדם — אנוש, חכמה — בינה — דעת), נחזור ל"הציב" בתוך הברכה את מה שהבנו, ונעמוד הן על הדיוק במלות הברכה ובסדר הפנימי שלהן, והן על הרעיון בכללותו. שבח א: למדנו כי דעת — כישורים אישיים המוענקים משמים ("רוח-הקודש").

על-כן: אתה (ה')
 חונן (נותן משמים מתנת חיים)
 לאדם (בעל הצלם האלוקי, את ה —)
 דעת (האלוקית).

שבח ב': הבינה היא הכושר שהאדם עצמו מפתח בבינתו, מסיק ממה שלמד מאחרים.

על-כן: ומלמד (את הבינה צריך ללמד, לרכוש בעמל, ולא במתנת חיים),

לאנוש (לרמה של שכל אנושי, הנמוכה יותר מהדעת, שהרי למדנו כי אנוש נמוך מאדם).

בינה (שכל אנושי היודע לנצל מה שלמד מאחרים).

על-פי זה נראה את המבנה כולו:

— פנייה	אתה
— שלב גבוה = שבח	חונן לאדם דעת
— שלב נמוך = שבח	ומלמד לאנוש בינה
— בקשה ופירוטה - מהנמוך לגבוה	חננו מאתך חכמה בינה ודעת
— תודה על הענקת השלב הגבוה	ברוך אתה ה' חונן הדעת

תשומת-לב לשינויים בסדר המלים, תבהיר עד כמה מדויק מיקומה של כל מלה בברכה, לפי ההיגיון:

בשבח הבורא — בוודאי נפתח בשבחו הגדול ביותר, השלב הגבוה, במתנת חיים של השיא — **הדעת**.

בבקשה ממנו — הגיוני לבקש קודם את השלב הנמוך, הראשוני, הניתן להשגה, ואחר-כך להמשיך ולבקש את המשך העלייה במדרגות עד לשיא — **לדעת**.

ובהודיה — בוודאי נודה על הטוב ביותר, ולא על פחות ממנו.

מה מלמד השימוש בזמן הווה "חונן, מלמד"?

תמיד, בכל רגע, משפיע הבורא מתנת חיים של דעת, כדי להדריכנו בדרך האמת. ברגע ללא דעת — אינך אדם.

מדוע הדעת היא מתנת חיים? האם אינה מגיעה לנו בזכות, בדין?

זה שהאדם, שהוא חומרי, תחתון, עשוי מאדמה, זוכה לדעת (ולהתברות: דעת = זיווג) אלוקית — זה בוודאי חסד אדיר,

שמקורו באהבת ה' אותנו. אב האוהב את ילדיו, מזכה אותם במתנות יקרות ("הילדים אשר חנן אלוקים" — בראשית לג,ה).

מכאן — מסקנות והדרכות מוסריות בחיי היום-יום:

- א. תלמיד, שיש לו שכל רב — אל יתגאה, כי לא בזכותו ובמאמציו זכה לכך, אלא במתנת חינוך אלוקית.
 - ב. לעומת זה, את מידותיו המוסריות לא קיבל בחינם, אלא קנה אותן במאמץ אישי רב.
- על-כן, יעריך מורה את תלמידו לפי רמתם המוסרית, יותר מאשר על-פי דרגתם השכלית.

שלב רביעי — שאלות הרחבה מרפזיות

י. שאלות

1. מה, לדעתך, צריך להיות התוכן של הבקשה הראשונה, ומדוע?

כיוון ראשון

חיינו אינם רק מציאות שנולדנו לתוכה, ושצריך ללמוד להסתדר אתה ולמצות ממנה את כל ההנאות והסיפוקים האפשריים. חיים אלו הם חיי בהמה. האדם — ורק האדם — ניחן בדעת, ובזה יתרונו על הבהמה. באמצעות דעת זו מבין האדם, שבצורת חיים בהמית יגיע במהירות למסקנה שהכל אינו כדאי. זה הסיכום ההגיוני העולה מעריכת מאזן היחס המעוות בין הצרות, הייסורים, המחלות, המוות, עוגמת-הנפש וקשיי היום-יום, לבין ההנאות והסיפוקים.

מתוך פיתוח פרטי הטיעון הזה ובירורם נגיע להבנה, כי החיים ניתנו לנו, כיוון שיש בהם ייעוד, אתגר, משימה. אמנם, האדם יכול לנצלם לתועלתו, לשיפור חייו בעולם הזה, אך עדיין תשאר השאלה — מדוע ניתנו לנו החיים, אם כל מטרתם היא ניצולם לשם עצמם, חיים — כדי לחיות, לחיות — כדי להצליח לחיות טוב? מה שאין כן אם נציב לעצמנו מטרה שמעל לחיים עצמם, שמעבר לפרק הזמן הקצר המוקצב להם: עבודת הבורא בעולם הזה, באמצעות העצמים שבעולם, במהלך חיי העולם הזה, כשבחשון הסופי ה"פרס" מושג לעובד עצמו במטבעות נצחיות של עולם הנצח. כדי שיוכל להשיג מטרה זו נבראו וסופקו לאדם כל רגעי החיים בעולם, כל כוחות פעולותיו, כל אפשרויות העשייה, וכל העצמים הנבראים שבאמצעותם תושג המטרה. איך ניתן לשלוט בכל הנתונים הללו, להפעיל שיקול נכון, לקבוע סולם עדיפויות ולנצל הכל למטרה הסופית? לאיזה כח נפשי נזקק האדם כדי להשיג כל זאת?

אמר החכם מכל אדם: "בפל דרפך דעהו" (משלי ג,ו) — את הדרכתו זו של שלמה המלך הגדיר בר קפרא כ"פרשה קטנה שכל גופי תורה תלויים בה" (ברכות סג,א). וחז"ל ניסחו אותה כהנחייה לעבודה מעשית: "כל מעשיך יהיו לשם שמים" (אבות ב,יב). את גודל ערכה וחשיבותה של

הדרכה זו לחיים העלה הרמב"ם באומרו, כי "כשאתה תבחין המלים, איך ספרו זו העניין הגדול והעצום כולו — אשר (אחרים) חברו בו חיבורים, ולא השלימוהו — תדע שנאמר בכח אלוקים, בלא ספק" (בחמישי משמונת פרקיו).

"דעת פירושה: היכולת להשתמש בכל דבר — גם היותר שפל — לשם מטרת נעלות (זה הסבר נוסף לערך "דעת"). על-כן, קודם שמבקשים כל בקשה שהיא, צריך מאוד לבקש — כבקשה ראשונה — דעת הגונה = כושר מוגבר להעלות את הדברים שאנו משתמשים בהם בחיי היום-יום לתכלית נעלה, לרמה של קדושה (שעליה דובר בברכה הקודמת, השלישית, ושממנה יצאנו לדרך של בקשות החול ולדיון בברכתנו — הראשונה לבקשות). ואמנם, שלמה המלך, "החכם מכל אדם", כשפנה אליו ה' בהצעה "שאל מה אתן לך", לא ביקש אלא "לב חכם ונבון", ועל-כך שיבחו ה' מאוד (מלכים א, פרק ג).

הבקשה הראשונה, הקודמת לכל הבקשות הבאות בתפילה — שהן צורכי חול וגוף — והפותחת אותן, תהיה אפוא בקשת הדעת, כדי שגם ענייני החול ועיסוקי היום-יום יהיו קדושים.

2. מדוע אין אומרים ברכה זו בשבת וביו"ט, אלא רק בימיהחול?
הניסיון הקשה והאתגר הגדול להעלות את חיי היום-יום לקדושה עומדים במבחן דווקא בימיהחול, כשאנו אפופים בחול, עסוקים בענייני חולין. מה שאין כן בשבתות ובימים טובים, בהם אנו עסוקים בקודש ומתעלים לספירות של קדושה. אז, קל לבעל דעת רגילה לבצע דברים בתכלית שלמות הקדושה, ולכן אין צורך בבקשת דעת מיוחדת. "אמר ר' אמני: גדולה דעה שניתנה בתחילת ברכה של חול" (ברכות לג,א).

הערות דידקטיות

א. רצוי, שלפני הכל — אולי אף קודם לקריאה הראשונה של הברכה — נפתח דיון בשאלה מהו הדבר החשוב ביותר בחיים. נעשה זאת באמצעות הצגת השאלה: "אם תינתן לך אפשרות לבקש דבר אחד, חד-פעמית, בביטחון שבקשתך תמולא — מה תבקש?"

ב. יש לשים לב, שבראש בקשתנו אין בקשה לעזרה בפרנסה, בבריאות, בריבוי נכסים, בהצלחה במלחמת הקיום, וכדומה, אלא בקשה להצלחה לחיות חיים של קדושה במערכת של חול.

מכל מקום, רב עד מאוד האתגר החינוכי המושג מהעיון בברכה זו, וגדול הערך הרוחני שבהעמדת האידיאה מעל לנהנתנות ולהישגיות, בהעמדת הערך מעל הצורך.

כיוון שני

תשובה שנייה לשאלה מס' 1:

אדם חי למען אידיאל. ככל שהאידיאל גדול ונשגב יותר, כן עולה ערך החיים המביאים לאידיאל זה, וגדל המאמץ המושקע בהשגתו. אידיאל, שאין כל אפשרות להשיגו בשלמותו במהלך שנות חייו של אדם — מעמיד לפניו אתגר מתמשך, ונותן לחייו טעם, סיפוק, ערך נצחי. הוא גורם לו לנצל כל רגע, ולא לבטל — ואף לא לוותר — ולא על רגע בחיים, כי עליו להשיג עוד ועוד.

כשאידיאל החיים הוא לדעת את הנצחי, האלמותי, הבלתי־מושג — את האלוהי, מקבלים החיים ערך ותוכן של "נרדפה לדעת את ה'" (הושע ו,ג). או אז, מטרת הדעת שאנו מבקשים היא: להשיג באמצעותה את ידיעת הדרך אל ה', והדרך כיצד לעובדו.

ראיות לכיוון הבנר שני זה:

א. נוסח ה"תפילה קצרה" הנאמר — במקום "שמונה עשרה" — בשעה ובמקום של סכנה: "הביננו ה' אלוהינו לדעת דרפיך" (ברכות כט,ב).

ב. הנוסח הנוסף לברכת הדעת, והמשובץ בתוכה במוצאי־שבת וחג: "אתה חוננתנו למדע תורתך" (שם לג,א) ואמנם, כך נכון וראוי שיהיה, "כי אם בזאת יתהלל המתהלל: השכל וידוע אותי" (ירמיה ט,כג).

בהתאם לכך תובן גם סמיכות ברכתנו לבקשת "השיבנו אבינו לתורתך", הבאה בסמוך לה, אחריה.

כיוון שלישי

תשובה שלישית לשאלה מס' 1:

כיוון שהתפילה היא מעמד של הגשת בקשות, צריך לדעת היטב מה לבקש ומה לא לבקש. צריך לדעת איך פונים בתפילה, איך מגישים בקשות נכונות ליושב במרומים. לכן, נפתח את רשימת הבקשות בבקשה, שיחון אותנו בדעת, שנדע איך — ומה — לבקש בתפילתנו. כי "אם אין דעה — תפילה מניין?" (ירושלמי, ברכות פ"ה ה"ב).

תשובה, בכיוון זה, לשאלה מס' 2:

לפי כיוון זה, וכנראה גם לפי הכיוון הקודם, השני, מובנת תמיהת הגמרא הארצישראלית: "רבי אומר: תמיהני איך ביטל 'חונן הדעת' בשבת?" (שם). בניגוד לכיוון הראשון — כאן יש מקום וצורך לדעת גם בשבת ובחג.

3. מדוע רק הבקשה הראשונה פותחת ישירות ב"אתה"?

נרשום את פתיחת הבקשות בתפילות העמידה השונות:
 בחול: אתה חונן
 בליל-שבת: אתה קדשת
 במנחת-שבת: אתה אחד
 במוסף ר"ח בשבת: אתה יצרת
 במוסף של שבת: תקנת
 א. רק הראשונה שבכל תפילת עמידה פותחת ב"אתה";
 ב. כל הראשונות פותחות ב"אתה".

הפנייה למילוי בקשה — אישית, כלאומית — דורשת אמונה ותחושה שיש רצון אצל בעל כל הכוחות, היכולות והאוצרות — לתת, להעניק, למלא בקשות. לכן, הפנייה בברכה היא — מכל התארים ושהמות — דוקא לשם הוי"ה (ה') שפירושו (עפ"י "תורת כהנים" ברש"י שמות, ו,ב) "אני ה' — נאמן לשלם שכר".

רק אם ה"כל יכול" אמנם מתייחס אליי ביחס אבהי, אינטימי, אישי ודואג — יש מקום להגיש בקשות, ולהיות בטוח במילויין. דיבור ישיר אל הנוכח — "אתה" — יוצר במתפלל הרגשה של ראיית ה' כעומד מולי, נוכח, אל אישי, ש"יורד" אליי, קרוב ולא רחוק ומנותק בשמים. על כן נפתחת כל רשימת בקשות במלה היוצרת תחושת קרבה אינטימית.

רצוי שהתלמידים יחפשו בסידור מקומות נוספים, בהם מתבטא יחס קרבה אינטימי בין הבורא למאמין ולבוטח בו. אחר-כך ידרגו את המקורות הללו לפי סדר עוצמת ביטויי הקרבה. בשלב השלישי יעמדו על התועלת לאדם מקרבה זו.

דוגמה מ"אדון עולם":

"והוא — (אדון העולם, המלך, הנורא, הנצחי, הקדום, וכל שאר תוארי הריחוק והנשגבות שבשש השורות הראשונות, הוא — אלי" — (שלי, פרטי, אישי, אינטימי, ייחודי).

וכן שאר כל התארים והתיאורים הבאים אחרי הניגוד הדרסטי (הוא — אלי), עד לשיא שבסיום:

"ה' לי — (רק שלי, רק אלי — אלי בלבד. ועל כן —

ולא אירא" —

שיא הביטחון והשקט הנפשי הדרוש לפתיחת מצעד החיים היומי, בבוקר החדש, בדרך החתחתים של פיתויים וניסויים וקשיים של כל יום (שעל-כן שיר זה נאמר כל בוקר: "ואעירה"), והדרוש למנוחת לילה שקט מכל הסיוטים, הבעיות והזוועות של הלילה ופחדיו (שעל-כן נאמר שיר זה כש"בידו אפקיד רוחי בעת אישן").

4. האם ברכת הדעת מיוחדת לעם-ישראל, ככל הבאות אחריה:

לא. הלשון כאן כוללת, כלל-אנושית — אדם, אנוש. אין כאן ייחוס לאומי פרטי כמו בבברכה שאחריה (עיין טבלה בסעיף ז): אבינו, מלכנו. אין כאן "גואל ישראל", "רופא חולי עמו

ישראל", וכן הלאה. כי אמנם התורה, התשובה, הסליחה על חטא נגד התורה, הגאולה, קיבוץ גלויות לארץ המיוחדת, כינון מוסדות מדינה ומשפט וכו' — כל אלה מיוחדים לעמנו, שהוא עם ה'. אך החכמה והדעות הם נחלת כל הנברא בצלם.

5. "אתה חוננתנו למדע תורתך, ותלמדנו לעשות חוקי רצונך" — זו פתיחת התוספת לברכה, במוצאי-שבתות וחגים. מדוע במוצאי-שבת מיוחדת התוספת רק לנו, לעם-ישראל?

השבת מבדילה אותנו מכל העמים, מציינת את ייחודנו ואת העובדה, שרק אנו נבחרנו על-ידי ה' להיות לעמו המיוחד. מטרת הציווי המיוחד "לעשות את השבת לדורותם (היא, שתהיה זו -) ברית-עולם ביני ובין בני ישראל, אות היא לעולם" (שמות לא, טז-יז). עד כדי כך ש"גוי ששבת — חייב מיתה" (סנהדרין נח, ב), משום שכנסת ישראל היא בן זוגה של השבת (בראשית רבה יא, ח).

כיוון שכך, הרי בברכה שבה אנו מציינים את המבדיל בין השבת לחול, ואת המיוחד אותה, כשמדובר (באותה תוספת בברכתנו, תוספת ההבדלה) על "ותבדל בין ישראל לעמים, בין יום השביעי לששת ימי המעשה" — ברור שהברכה תיוחד רק לנו. זה הזמן לציין את מתנתו המיוחדת רק לנו, מעבר לדעה הכלל-אנושית, להודות על הדעה שניתנה למדע תורתך, על שרק אותנו לימדת לעשות חוקי רצונך, ככתוב: "מגיד דבריו — ליעקב, חוקיו ומשפטיו — לישראל. לא עשה כן לכל גוי..." (תהילים קמז, יט-כ). הרעיון שהוזכר כאן קשור קשר הדוק עם הרעיון הקודם: ליהודי יש "דעה" מיוחדת, המסייעת לו לקיים את "מדע תורתך".

חשוב להדגיש, שהמושג "מדע תורתך" ייחודי הוא לאומתנו, ויש צורך לאומי ותרבותי להפנים ערך זה בכל גוני האוכלוסייה היהודית בארץ. אכן, התורה היא מדע מיוחד, דיסציפלינה מאוד מדעית של תורה מיוחדת לה, תורתך!

6. בתוספת למוצאי-שבת נאמר כך:

"אתה חוננתנו למדע תורתך

ותלמדנו לעשות חוקי רצונך"

מה מלמדת אותנו הכפילות?

בסיני זכינו בתורה ובמצוות. בתורה — חפמתו של ה', במצוות — רצונו של מלכנו. בתורה — הכוונה ליסודות האמונה, להסתכלות על העולם והאדם ולהדרכה בחיי הפרט והלאום. במצוות — הכוונה להדרכה בחיי היום-יום — לפרט ולכלל, וליחיד ולאומה — בבית, בחברה, במשק, בצבא ובכל תחום בחיינו.

להבנת עומק התורה אנו זקוקים לדעת מיוחדת, והשבח לאל

שחוננו ביכולת למדע התורה. אבל לחיים של קיום מצוות, של קבלת עול מלכות-שמים, צריך לימוד ותרגול רב של כפיפות, התבטלות — "בטל רצונך מפני רצונו", של כפייה עצמית — "עשה (עשוי = כפייה) רצונו — רצונך" (אבות ב,ד). המלכת מלך מתבטאת בכפיית הרצון — מרצון, ביוזמה עצמית — של האזרחים בפני רצונו, של קבלת עול פקודותיו כגזרות, כחוקים בלא טעם, מתוך אמונה וביטחון ודאיים, שרצון מלך-מלכי-המלכים הוא רק להיטיב אמנו, כי כך טבע הטוב, מתוך ביטחון מוחלט שזה הדבר הנכון ביותר לעשותו, ושמעולם לא נבין את חכמת רצונו ולא נרד לעומקה — "לעשות חוקי רצונך".

כפילות צמודה זו מצוייה במקומות נוספים בסידור, ומשמעותה דומה, בהתאם להקשר הענייני. דוגמה: בתפילת "על הנסים" של חנוכה מוזכרת הלחימה נגד היוונים, שביקשו -

להשכיחם תורתך

ולהעבירם מחוקי רצונך.

דווקא היוונים — חכמי הפילוסופיה — אינם יכולים לשאת את העובדה, שיש עוד אומה בעולם שיש לה חכמה כה נשגבה כתורה. בייחוד, הפילוסופים אינם יכולים לקלוט עם חכם ונבון — כעם-התורה — שמכיר במוגבלות חכמתו לעומת חכמת ה', ומכופף עצמו לקיים כל רצון אלוקי כחוק, כגזרה, בלא טעם.

לכן, מבין כל שונאינו — שעד אז לחמו נגד קיום הגוף וגזרו שמד על עם-ישראל — היוונים היו הראשונים בהיסטוריה שלא גזרו עלינו גזרת גוף, ולחמו רק נגד "תורתך" וחוקי "רצונך"!

מסקנה חינוכית: קבלה עצמית של חוקים יכולה לנבוע דווקא מ"דעת" שכלית.

7. מדוע שובצה ההבדלה של מוצאי-שבת, דווקא בברכת הדעת?

למדנו, שהבינה עניינה הבחנה בין פרטי הדברים, עמידה על השווה והשונה, כשנדע את הגדרות והגבולות של כל פחץ או מושג — ונדע להגדירו, להכירו ולדעתו. אין עומדים על טיבו ותועלתו של האור, אלא אם כן משווים אותו לחושך. לולא היה חושך בעולם — לא ידענו להעריך את האור. "יתרון האור" (הוא דווקא כשבאים אליו) מן החושך" (קהלת ב,יג). כדי להבחין בין אור לחושך, צריך בינה, כושר להבחין בין דבר לדבר. "אם אין דעת — הבדלה (הבחנה) בין אור לחושך, בין ישראל לעמים, בין יום השביעי לששת ימי המעשה" (מניין? (ירושלמי, ברכות פ"ה ה"ב). לכן שובצה ההבדלה דווקא בברכת הדעת. זו הבקשה וההודיה על היכולת להבחין בין הטוב והפכו, בין הנכון והשגוי, בין המותר והאסור.

משמעות זו, של ניצול הבינה לצורך הבחנה בין הטוב לרע וכדומה, חשובה ביותר לכלל מערכת-החינוך. הכישורים של בני-האדם, המנוצלים באופן שלילי, אסור שיגרו את תלמידינו.

יא. נוסח אשכנז של בדפתנו

פנייה	אתה	
שבח א'	חונן	לאדם דעת
שבח ב'	ומלמד	לאנוש בינה
הבקשה ומירוטה	חננו מאתך דעה	בינה והשכל
תודה	ברוך אתה ה' חונן	הדעת

כאן בולט השוני בין "דעת" שבפתיחת הברכה ובסיומה, לבין "דעה" שבאמצע, בבקשה.

דעה = שם הפעולה, התהליך של הידיעה קודם השלמתו, כמו "לדעה מה ייעשה לוי" (שמות ב,ד), "את מי יורה דעה" (ישעיהו כח,ט).

דעת = הידיעה השלמה.

עליכן בבקשה, בה נבקש עזר אלוהי בכל שלבי התהליך החשיבה והחכמה, בסדר הדרגתי מן הקל אל הכבד, נפתח ב"דעה", בתחילת התהליך. אבל בהודיה נציין כמובן את שיא הטוב, את הדעת המושלמת, ולא נודה אל פחות מזה.

ההגיון שבסדר הזה, מתחילים בדעה, ממשיכים בבינה, ורק בסיום מצוי השכל — מחייב את הגדרת המושגים בדרך הבאה:

דעה = לדעת מה לפני; קודם לכל להכיר נכון את מהות הדברים והתופעות, ואת איכותם.

בינה = כיוון שכאמור כל העולם מורכב וכל דבר קשור בזולתו, ואף הוא עצמו מורכב ממרכיבים שונים ("עץ הדעת — טוב ורע"), הרי שכדי לעמוד על טיבו האמיתי של כל דבר, צריך להבין את הקשר ואת היחסים בין הדברים, ולהסיק מסקנות לגבי יחסנו אליהם = להבין דבר מתוך דבר.

השכל = שיא התהליך ומטרת כל החכמה — היכולת להשתמש בהכרות הללו בצורה יעילה והגיונית, כדי לממש את יחסי אל ההכרות הנ"ל, בהצלחה.

השכל = הצלחה, "ויהי דוד לכל דבריו משכיל (רש"י — מצליח) וה' עמו" (שמואל ב יח, יד), "אז תצליח את דרכיך, ואז תשכיל" (יהושע א, ח).

אף, כאן דעה קדומה שבינה ("אם אין דעת — אין בינה" — אבות ג, כ), כי דעה היא, כזכור, הכישרון הטבעי שקיבלנו כמתנת חינם (חונן הדעת), ורק אחרי שיש לנו כישרון זה, נוכל להגיע לבינה — לבניית הכישרון המולד, לעבודה עצמית של פיתוחו.

חלק זה, שבו מוזכרות כל דרגות התהליך, כולל בקשה, שכל דרגות ההבנה יקבלו את סיוע הבורא.

נחפש בסידור ובתנ"ך מקומות נוספים, בהם מופיע סדר זה של המושגים: דעת, בינה ושכל. לדוגמה: (בתפילת "אל אדון" בשחרית של שבת): "יצרם בדעת, בבינה, ובהשכל". יש כאן הדרכה של "והלכת בדרכיו". כמו שהוא יוצר בדעת, בבינה ובהשכל — כך גם עלינו לבנות את דרך פעולתנו בעולם על-ידי הידמות לבוראנו.

אין כאן מיצוי כל הגנוז בברכה קצרה זו. יש כאן הדגמה המעוררת לזיל גמור, יש כאן המרצה ליחס שונה אל לימוד והוראת התפילה, אל העיון בתפילה, ואל התפילה בעיון.

ביבליוגרפיה מקוצרת לענייני ה"סידור" והתפילה

(בסוגריים — הערות שימושיות של הכותב)

א. סידורי תפילה קדומים

1. **סדר רב עמרם גאון**, עורך: ד', גולדשמידט, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ב.
2. **סידור רבנו שלמה מגרמיזא** (מרבותיו של רש"י), סידור חסידי אשכנז, עורך: מ', הרשער, ירושלים תשל"ב.
3. **מחזור ויטרי**, רבנו שמחה (מתלמידי רש"י), עורך: ש' הלוי, הורוויץ, "א", ירושלים תשכ"ג.
4. **פירוש התפילות והברכות**, רבנו יהודה ב"ר יקר (רבנו של הרמב"ן), עורך: ש', ירושלמי, "מאורי ישראל", ירושלים תשכ"ח, ב' כרכים.
5. **אבודרהם השלם**, אבודרהם דוד (בתקופת הרא"ש), "אושא", ירושלים תשכ"ג.

ב. סידורים עם מפריצים

1. **אוצר התפילות**, עם הפירושים: עץ יוסף, ענף יוסף, עיון תפילה, תיקון תפילה, ומבוא גדול, נהורא דאורייתא, תל-אביב תש"ד, ב' כרכים

- (פירושים מסורתיים על דרך הפשט).
2. יעקב, עמדין, בית יעקב, עם עולם, תל-אביב תש"ד (ד"צ של לעמבערג, תרס"ד) (פירושים בפשט, וגם על דרך הסוד).
 3. זאב, יעבץ, עבודת הלצבות ומקור הצרפות, קריה נאמנה, ירושלים תשכ"ו.
 4. זליגמן, בער, סדר עבודת ישראל, הוצאת שוקן, תרצ"ז, חמ"ד.

ג. פירושים ועיונים על התפילות

1. יששכר, (הרב) יעקבסון, נתיב זינה — פרקי מבוא, פירושים ועיונים בסידור, הוצאת סיני, תל-אביב, 1978.
 כרך א': פרקי מבוא על: השפעת התפילה על הבורא, על המתפלל; תפילה חופשית — או מנוסחת; היחס לאולת; התפילה בציבור; כוונה בתפילה; רעיונות; סמלים; מנהגים; מונחי תפילה; נוסחים; תולדות התפילה ועוד. עיונים ופירושים מ"הלכות השחר", עד תפילת "ערבית". 436 עמ'.
- כרך ב': כל תפילות השבת. 419 עמ'.
- כרך ג': ברכות, הלל, ראש-חודש, חנוכה, פורים, ספירת-העומר, צומות, אבלות, יום-העצמאות, יום-ירושלים. 606 עמ'.
- כרך ד': מחזור — שלושת הרגלים. 301 עמ'.
- כרך ה': מחזור — ימים נוראים. 338 עמ'.
2. אליהו, (הרב) מונק, עולם התפילות, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ג, כרך א' — תפילות ימי חול, כרך ב' — שבת, מועדים ימים-נוראים.
3. ברוך הלוי, (הרב) עפשטיין, ברוך שאמר, עם עולם, תל-אביב תשכ"ח.
4. י"מ, (הרב) הכהן, פירושי החפץ חיים לסדר, עורך: י"א ויהושע, דבורקס, משען, ירושלים תשכ"ט.
5. ואני תפילתי — הסברים ומקורות לתפילות היום-יום באור חסידות חב"ד, המכון להוצאה לאור שליד רשת "אהלי יוסף יצחק", כפר-חב"ד תשל"ט.

ד. מחקרים

1. י"מ, אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, דביר תל-אביב תשל"ב (ספר יסודי).
2. י', היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים — טיבה ודפוסייה, י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ד.
3. פ', בירנבוים, תפילות ישראל ומוסר היהדות — אנתולוגיה, מחקרים וביאורים מקורות והשוואות, האחים שולזינגר, ניו-יורק תשל"א.
4. א', לוי, יסודות התפילה, ביתן הספר, תל-אביב תש"ז (ספר פופולרי).

5. **מעיינות** — מאסף לענייני חינוך והוראה, עורך: חיים חמיאל, כרך ח': תפילה, המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה, ע"י ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים תשכ"ד (אוסף מאמרי מורים וחוקרים ושיעורים לדוגמה — ספר פופולרי).
6. ש', רז, **שערי תפילה**, פרקי הדרכה למתפלל, הוצאת דון, רמת-גן תשמ"א (ספר עממי בתוספת איורים).